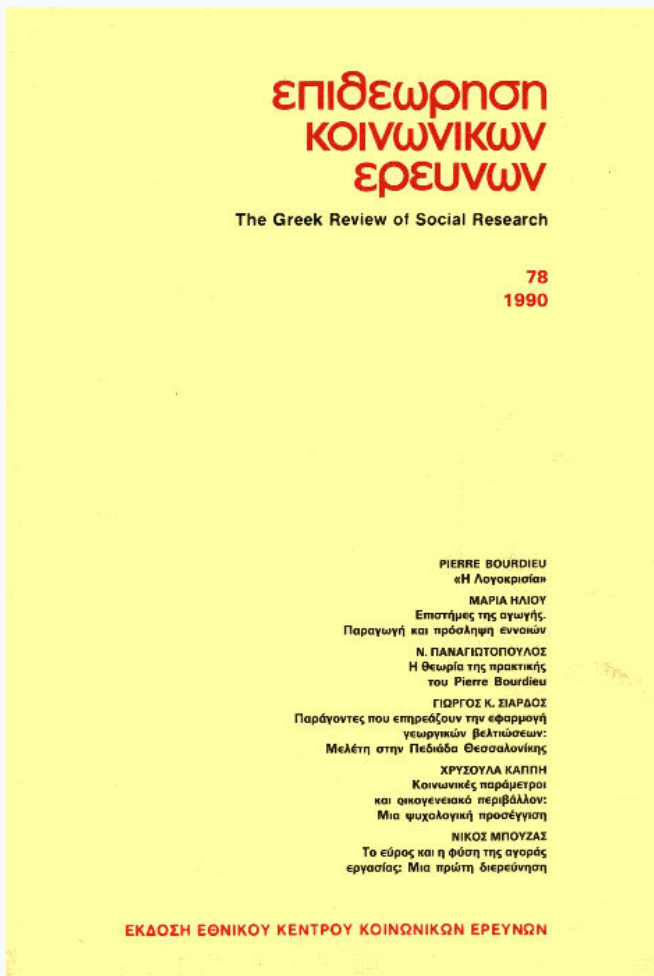


The Greek Review of Social Research

Vol 78 (1990)

78



Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας: μια πρώτη διερεύνηση

Νίκος Μπούζας

doi: [10.12681/grsr.889](https://doi.org/10.12681/grsr.889)

Copyright © 1990, Νίκος Μπούζας



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπούζας Ν. (1990). Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας: μια πρώτη διερεύνηση. *The Greek Review of Social Research*, 78, 111–136. <https://doi.org/10.12681/grsr.889>

Νίκος Μπούζας

ΤΟ ΕΥΡΟΣ ΚΑΙ Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Αφορμή για την παρουσίαση αυτής της εργασίας στάθηκε η διαπίστωση ότι επικρατεί σύγχυση γύρω από την έννοια και το εύρος της αγοράς εργασίας. Συνήθως το πρώτο πράγμα που σκεφτόμαστε με το άκουσμα της έκφρασης αγορά εργασίας είναι οι δημοσιευμένες στατιστικές κατατάξεις της κατανομής της εργασίας μεταξύ ατόμων, κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, επαγγελματικών ομάδων κλπ.

Με άλλα λόγια, δεν είναι πάντοτε ευκρινές το πραγματικό περιεχόμενο του όρου αγορά εργασίας τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο, με αποτέλεσμα η χρησιμοποίηση των στατιστικών κατατάξεων της εργασίας να δημιουργεί δυσκολίες και παρεκτροπές στη μελέτη θεμάτων που σχετίζονται με την αγορά εργασίας.

Κατά συνέπεια, ο πρώτος στόχος αυτής της εργασίας είναι η προσπάθεια αποσαφήνισης του εύρους της αγοράς, όπως υπονοείται από την κατανομή της εργασίας με βάση το κριτήριο της θέσης στο επάγγελμα. Η επιλογή αυτού του κριτηρίου στηρίχτηκε στο γεγονός ότι μόνο αυτή η κατατάξη της κατανομής της εργασίας μεταξύ ατόμων ή ομάδων δηλώνει με σχετική σαφήνεια τη σχέση τους με την αγορά εργασίας. Βέβαια, και οι άλλες κατατάξεις (κατά κλάδο ή επάγγελμα) μπορούν με κάποια πιθανότητα να αποκαλύψουν αυτή τη σχέση.

Όμως το εγχείρημα δεν είναι πάντοτε εύκολο. Για παράδειγμα, ενώ είναι σχεδόν απόλυτα σίγουρο ότι οι ανειδίκευτοι εργάτες στη βιομηχανία θα

Ο κ. Νίκος Μπούζας είναι ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

Για την ουσιαστική βοήθειά τους θέλω να ευχαριστήσω: τον Καθηγητή Ν. Πετραλιά και τους συναδέλφους μου στην ομάδα για τη διανομή του εισοδήματος Δ. Ζιώμα, Μ. Κετσετζοπούλου, Δ. Καραντινό, Α. Φέτση, Θ. Φωτίου και Μ. Θανοπούλου από την ομάδα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Φυσικά, κανένας από τους παραπάνω δεν είναι υπεύθυνος για τις τυχόν ατέλειες και τα λάθη αυτής της εργασίας.

έχουν σχέση εξαρτημένης εργασίας, από την άλλη δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι τα διευθύνοντα στελέχη στον ίδιο κλάδο εργάζονται κάτω από το ίδιο καθεστώς.

Συνοπτικά, επιχειρείται μια διερεύνηση της επάρκειας και ποιότητας των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων στην Ελλάδα, με άξονα αναφοράς το τι θέλουμε να ξέρουμε γύρω από το εύρος της αγοράς εργασίας και τι μας λένε τα υπάρχοντα στοιχεία. Η ανάπτυξη του παραπάνω θέματος θα αποτελέσει το αντικείμενο του πρώτου τμήματος του άρθρου.

Ο δεύτερος στόχος —και αντικείμενο του δεύτερου τμήματος του άρθρου— είναι να εξετάσει τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ της αγοράς εργασίας και των αγορών των προϊόντων, με σκοπό την αποσαφήνιση της φύσης της αγοράς εργασίας. Με αυτό το τμήμα ολοκληρώνεται —κατά έναν τρόπο— η εξέταση των διαστάσεων (ποσοτικών και ποιοτικών) της αγοράς εργασίας, οπότε μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως περισσότερο γνώριμο και συγκεκριμένο χώρο μελέτης.

Τέλος, γίνεται μια ανασκόπηση των συμπερασμάτων που προέκυψαν από τα δύο προηγούμενα τμήματα του άρθρου.

1. ΤΟ ΕΥΡΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ύπαρξη και λειτουργία οποιασδήποτε αγοράς προϋποθέτει την ταυτόχρονη αλληλοεπίδραση της προσφοράς και της ζήτησης και έχει αποτέλεσμα τον καθορισμό της ποσότητας και της τιμής του όποιου αγαθού (εμπορεύματος). Το μέγεθος τώρα της ποσότητας και το ύψος της τιμής εξαρτώνται από τη μορφή της αγοράς (π.χ. ανταγωνιστική, μονοπωλιακή, ολιγοπωλιακή, κλπ.), πράγμα που με τη σειρά του εξαρτάται από το ποια συνισταμένη ασκεί τον έλεγχο της αγοράς, οπότε μπορεί και να επιβάλει τις απόψεις της (κυριαρχία συμφερόντων).

Τα προηγούμενα ισχύουν για κάθε αγαθό ή υπηρεσία (ή για κάθε σύνολο ομοειδών αγαθών και υπηρεσιών) που παράγονται από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Ισχύουν για λίγα αγαθά και υπηρεσίες που παράγει ο δημόσιος τομέας της οικονομίας (π.χ. ταχυδρομεία, τηλεφωνικές συνδιαλέξεις, αστικές συγκοινωνίες, κλπ.), ενώ δεν ισχύουν για άλλες υπηρεσίες, όπως εθνική άμυνα, αστυνομική προστασία, κλπ. για τις οποίες δεν είναι δυνατό να τεθεί κάποια τιμή, ώστε ο καθένας να αγοράζει όσες μονάδες θεωρεί αναγκαίες. Επίσης, δεν υπάρχει αγορά για τα ελεύθερα αγαθά, π.χ. ατμοσφαιρικός αέρας, ηλιακή ακτινοβολία κλπ. Η έννοια λοιπόν της αγοράς παραπέμπει σε

κάποιο εμπόρευμα το οποίο πουλιέται και αγοράζεται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της αγοράς εργασίας θα πρέπει να αποσαφηνιστούν: α) ποιες μορφές (είδη) εργασίας γίνονται αντικείμενα διαπραγματεύσεων, δηλαδή ποιες μορφές (είδη) εργασίας εισρέουν στον παραγωγικό μηχανισμό και παράλληλα αποκτούν εισόδημα μέσω της λειτουργίας της αγοράς εργασίας (σύναψη «συμβολαίου» με τον εργοδότη), και β) πόσο όμοιο είναι το «εμπόρευμα» εργασία με τα άλλα εμπορεύματα.

Η κατανόηση των παραπάνω θεμάτων σχετίζεται άμεσα με την απάντηση στο ερώτημα: τι είναι (η) εργασία;¹ Εργασία με την ευρεία έννοια και σύμφωνα με την καθημερινή πρακτική «είναι το σύνολο σχεδόν των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, που αποσκοπούν στην επιβίωσή του μέσα στην κοινωνία».²

Είναι φανερό ότι η πρώτη εντύπωση που δίνει η ανάγνωση ενός τόσο γενικού και απλού «ορισμού» παραπέμπει σε κάποιους αρχαίους κοινωνικούς σχηματισμούς. Και αυτό γιατί τότε η εργασία ικανοποιούσε άμεσα τις «βιοτικές» ανάγκες των ατόμων. Παρ' όλα αυτά, η σκοπιμότητα της εργασίας δεν έχει αλλάξει ριζικά στις σύγχρονες κοινωνίες, μόνο που τώρα η εργασία ικανοποιεί έμμεσα τις βιοτικές ανάγκες των ατόμων και επιπλέον, έχει αναπτυχθεί ένας «μηχανισμός δημιουργίας αναγκών» μέσω της διαφήμισης.³ Ακόμη όμως και μέχρι σήμερα έχει διατηρηθεί ένα παλαιό στοιχείο άμεσης ικανοποίησης των αναγκών μέσω της εργασίας, στοιχείο του οποίου το αποτέλεσμα εμφανίζεται στις επίσημες στατιστικές σαν αυτοκατανάλωση (κατανάλωση από ίδια παραγωγή).

Σύμφωνα όμως με τη συμβατική οικονομολογική αντίληψη και την πρακτική των εθνικών στατιστικών, ως εργασία έχουν κωδικοποιηθεί εκείνες οι δραστηριότητες των ατόμων που εξυπηρετούν τη λειτουργία του παραγωγικού μηχανισμού. Παρατηρείται λοιπόν συρρίκνωση της ευρείας έννοιας της εργασίας σε ένα υποσύνολό της, απαρτιζόμενο μόνο από δραστηριότητες οι οποίες συμβάλλουν στη δημιουργία του Α.Ε.Π. κάθε χώρας και ονοματίζονται επάγγελμα ή απασχόληση. Κάτω από αυτό το πρίσμα ταξινομούνται τα άτομα τόσο σε ενεργά/μη ενεργά όσο και σε διαφόρους τύπους επαγγελμάτων ή απασχολήσεων με ορισμένα κριτήρια όπως: θέση στο επάγγελμα,

1. Στην πραγματικότητα το ερώτημα αυτό έχει απασχολήσει και απασχολεί τους φιλοσόφους και κάθε λογής επιστήμονες από αιώνες. Η διαχρονικότητα του ενδιαφέροντος γύρω από αυτό το θέμα ξεκινάει από το γεγονός ότι η έννοια της εργασίας μεταβάλλεται ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές, θρησκευτικές κλπ. συνθήκες κάθε εποχής και κάθε περιοχής. Για μια διαπραγμάτευση του θέματος: Σ. Παπαϊωάννου (1987), σ. 27-37.

2. Κ. Τσουκαλάς (1986), σ. 213-214.

3. J.K. Galbraith (1970), σ. 167-178.

κλάδος οικονομικής δραστηριότητας κλπ.⁴ Με άλλα λόγια, ένας ορισμός της εργασίας με ευρεία έννοια δεν προτείνεται ως λειτουργικός από τη συμβατική αντίληψη και πρακτική, επειδή περιέχει μεγέθη που δεν θεωρούνται σημαντικά ή δεν ποσοτικοποιούνται. Έτσι, έχει καθιερωθεί η πρακτική ότι οι οικιακές εργασίες δεν συμμετέχουν στη δημιουργία του Α.Ε.Π. όταν προσφέρονται από μέλος του νοικοκυριού, ενώ αντίθετα αυτές οι ίδιες υπηρεσίες αποτελούν τμήμα του Α.Ε.Π. όταν προσφέρονται από οικιακούς βοηθούς. Ακόμη, ενώ αθροίζονται στο Α.Ε.Π. οι υπηρεσίες των στρατιωτικών, δεν αθροίζονται οι υπηρεσίες των στρατιωτών, επειδή η στρατιωτική θητεία λογίζεται ως «υποχρέωση» και όχι ως εργασία (επάγγελμα ή απασχόληση) όπως στην περίπτωση των μισθοφορικών στρατών.

Από τις λίγες παραπάνω παρατηρήσεις —μεταξύ πολλών— συνάγεται ότι: ο χαρακτηρισμός μιας ανθρώπινης δραστηριότητας ως εργασίας στις πρακτικές των εθνικών στατιστικών, αλλά και στην επιστημονική λογική, ακολουθεί κάποιες διαμορφωμένες αντιλήψεις για το τι είναι «υποχρέωση» ή για το τι δεν είναι παραγωγική δραστηριότητα. Εναλλακτικά, η εργασία οριοθετείται και ταξινομείται σε κατηγορίες σύμφωνα με την ισχύουσα αντίληψη για το εύρος και τις ανάγκες λειτουργίας του παραγωγικού μηχανισμού. Επομένως, η ένταξη κάποιων δραστηριοτήτων και συνεπώς των κοινωνιών τους στον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό, εξυπηρετεί κυρίως ιδεολογολογικά συμφέροντα και στην πράξη συμβάλλει στην καθιέρωση ορισμένων επιστημολογικών θεσφάτων.⁵ Επιπλέον αποκλείουν τις δραστηριότητες αυτές από την αγορά εργασίας.⁶

Οι χρησιμοποιούμενες ταξινομήσεις της εργασίας, οι οποίες είναι συμβατές με το παραπάνω σκεπτικό και με βάση το κριτήριο της θέσης στο επάγγελμα, παρουσιάζουν ορισμένα προβλήματα, όσον αφορά τη διαφανόμενη σύνδεση των υποκειμένων με την αγορά εργασίας. Γι' αυτό το λόγο θα εξεταστούν οι σχέσεις των μισθωτών, συμβοηθούτων μελών και αυτοαπασχολουμένων-εργοδοτών με την αγορά εργασίας.

Αναμφισβήτητα, οι εργασιακές σχέσεις των μισθωτών/ημερομισθίων διακανονίζονται από τη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Είναι φανερό ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει τόσο η προσφορά εργασίας (απασχόλησης) εκ μέρους των μισθωτών/ημερομισθίων όσο και η ζήτηση εκ μέρους

4. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ορισμολογίας —και των μεγεθών— του ενεργού/μη ενεργού πληθυσμού με βάση την οποία συλλέγονται τα στοιχεία από την ΕΣΥΕ: Κ.Ε. Κιουλάφας (1987), σ. 19-34.

5. Ανάλυση της διαδικασίας: Κ. Τσουκαλάς (1986), σ. 199-200.

6. Η σωστή έκφραση θα ήταν πλέον αγορά απασχόλησης, παρ' όλα αυτά θα συνεχίσουμε να αναφέρουμε την αγορά απασχόλησης ως αγορά εργασίας, προς αποφυγήν σύγχυσης και μόνο.

των εργοδοτών, καθώς επίσης συμφωνείται και η τιμή (μισθός) για κάθε μονάδα εργασίας. Βέβαια, τα στοιχεία που αναφέρονται στους απασχολούμενους είναι προσεγγιστικά και αυτό γιατί σε κάθε χρονική στιγμή υπάρχει ένας αριθμός κενών θέσεων και ταυτόχρονα ένας αριθμός ατόμων χωρίς δουλειά (άνεργοι).⁷ Τα προηγούμενα ισχύουν κυρίως για τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, ενώ δεν είναι αυτονόητο ότι ισχύουν για τους μισθωτούς του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Και αυτό γιατί, αν και εκπληρώνεται η λειτουργία της αγοράς εργασίας ως προς το σκέλος της εξασφάλισης ανθρώπινων εισροών στον παραγωγικό μηχανισμό που ελέγχεται από το δημόσιο, δεν εκπληρώνεται η λειτουργία της αγοράς ως προς το σκέλος της κατανομής του εισοδήματος. Συγκεκριμένα, η μισθολογική εξέλιξη των δημοσίων υπαλλήλων ακολουθεί μία πορεία, η οποία είναι απόρροια θεσμικών κυρίως παραγόντων, παρά αποτέλεσμα της λειτουργίας της αγοράς εργασίας (π.χ. σύναψη εθνικών ή κλαδικών συμβάσεων εργασίας μεταξύ των εκπροσώπων των εργαζομένων και των εργοδοτών). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας το ύψος του μισθού (και η εξέλιξή του) σχετίζεται αναγκαστικά με κριτήρια παραγωγικότητας ή παραγωγής —αν και αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της παραγωγής με το κομμάτι— αλλά:

α) ότι υπάρχει μια άνιση κατανομή των κινδύνων που εκπορεύονται ή διασπείρονται από τη λειτουργία της αγοράς εργασίας μεταξύ των μισθωτών του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, εις βάρος των πρώτων.⁹ Ισχυρή ένδειξη αποτελεί ότι το σύνολο των ανέργων προέρχεται από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, ενώ σπάνια συμβαίνει να μείνουν άνεργα άτομα που εργάζονταν μόνιμα σε κάποιες ανασταλείσες δραστηριότητες του ευρύτερου δημόσιου τομέα.¹⁰

7. Οι παράγοντες που συμβάλλουν στη δημιουργία ή στη διατήρηση της ανισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας μπορεί να είναι διαρθρωτικοί, π.χ. μη ταύτιση των ζητούμενων ειδικοτήτων με τις υπάρχουσες, εποχικοί, π.χ. περίοδοι αυξημένης ζήτησης για ορισμένο είδος εργασίας, κατάτμηση της εθνικής αγοράς εργασίας σε μικρότερες με βάση γεωγραφικά όρια ή άλλα χαρακτηριστικά των εργαζομένων, π.χ. φύλο, ηλικία, ειδικότητα κλπ., χωρίς άμεση σύνδεση μεταξύ τους. Για μια παρουσίαση των παραγόντων: Ρ. Φακιολάς (1974), σ. 9-24.

8. Κάτω από την υπόθεση ότι οι προσλήψεις και αξιοκρατικές είναι αλλά και καλύπτουν πραγματικές ανάγκες του δημόσιου τομέα.

9. Παρόλο που σκοπός του παρόντος δεν είναι η εφεύρεση λύσεων στα διάφορα προβλήματα που σχετίζονται με τη λειτουργία της αγοράς εργασίας, εντούτοις καθόλου δεν υπονοείται ότι θα πρέπει να εξασφαλιστεί «ισοκατανομή» των κινδύνων μεταξύ των μισθωτών του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα αίροντας τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, αλλά ισχυροποιώντας τη θέση των πρώτων.

10. Π.χ. οι εργαζόμενοι στο κρατικό μονοπώλιο μετά τη λήξη των εργασιών του προωθήθηκαν σε άλλες υπηρεσίες. Στην περίπτωση αυτή δεν περιλαμβάνονται οι άνεργοι που προέ-

β) ενώ η κινητικότητα των ήδη μισθωτών του δημόσιου τομέα —μεταξύ επαγγελματιών ή θέσεων στο επάγγελμα— είναι δεδομένη, πράγμα που υπονοεί ότι δεν μπορούν να εκμεταλλευθούν ευκαιρίες για οικονομική ανέλιξη, ούτε να εφαρμόσουν κάποιες «στρατηγικές» επαγγελματικής ανέλιξης, οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα είναι περισσότερο ευέλικτοι σε αυτά τα θέματα. Μάλιστα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και νόημα —αλλά σχετική αποκλειστικότητα— για ορισμένες ομάδες απασχολούμενων, όπως π.χ. τα διευθυντικά στελέχη. Επομένως, αν και οι ευκαιρίες για ανέλιξη (οικονομική ή επαγγελματική) δεν κατανέμονται ισόποσα στους μισθωτούς/ημερομίσθιους του ιδιωτικού τομέα, απουσιάζουν ως στρατηγικές από τους μισθωτούς του δημόσιου τομέα, γιατί προκαθορίζονται νομοθετικά.

Έτσι, η απουσία κινδύνου —εγγενές χαρακτηριστικό κάθε αγοράς— συν την απουσία αμφίρροπων διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό του ύψους του μισθού συνηγορούν στην άποψη ότι οι μισθωτοί (μόνιμοι και αορίστου χρόνου) του δημόσιου τομέα δεν πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στις δικαιοδοσίες της αγοράς εργασίας.¹¹ Με βάση την παραπάνω θεώρηση, το συνολικό μέγεθος των μισθωτών που επηρεάζονται από τη διπλή λειτουργία της αγοράς εργασίας μειώνεται —το 1981— από 48,8% σε 34,6% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 1, στήλη 4.

Όμως η προηγούμενη θεώρηση δεν εκτιμά ότι: α) η εισοδηματική κατάσταση των εργαζομένων στον δημόσιο τομέα προσεγγίζει αυτήν του ιδιωτικού τομέα¹²: και β) οι μισθωτοί τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα συνδικαλιζούνται —κάποιες φορές από κοινού— με στόχο την επίλυση εργασιακών προβλημάτων και με ύστατο όπλο την απεργία.¹³ Οι επιπτώσεις είναι εξίσου σοβαρές και για τις δύο ομάδες εργαζομένων και εκτείνονται από την απόλεια των αποδοχών τις ημέρες που απεργούν μέχρι την απόλυση από τη δουλειά τους.¹⁴

Αν και δεν εξαντλούνται εδώ οι ομοιότητες και διαφορές των εργασιακών συνθηκών και προοπτικών που αντιμετωπίζουν οι μισθωτοί του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, από την προηγούμενη ανάλυση φάνηκε ότι χρειάζεται ο συνυπολογισμός ενός φάσματος παραμέτρων, χαρακτηριστικών και αποτελεσμάτων πριν αποφασιστεί η ένταξη κάποιων εργαζομένων στην αγο-

χονται από την αναστολή (μερική ή ολική) λειτουργίας των προβληματικών επιχειρήσεων, γιατί ο ρόλος του κράτους σε αυτές περιορίζεται στη διαχειριστική τους εξυγίανση (διαχείριση χρεών).

11. Κ. Τσουκαλάς (1986), σ. 253· Θ. Καλόμαλος (1987), σ. 152.

12. Σπ. Μαγκλιβέρας (1987), σ. 8.

13. Συνταγματικό δικαίωμα ρητά κατοχυρωμένο από το ισχύον Σύνταγμα του 1975, άρθρο 23.

14. Ο. Χατζηβασιλείου (1987), σ. 230.

ρά εργασίας. Εξάλλου η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων —που αποτελεί το ισχυρό επιχειρήμα κάποιων θεωρήσεων— δεν συνιστά ιδιαίτερο προνόμιο,¹⁵ αφού στην πράξη το απολαμβάνει και μια μερίδα μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, κυρίως στις «μεγάλες» επιχειρήσεις.¹⁶ Πάντως, από πρώτη άποψη, η λύση του παραπάνω θέματος φαίνεται να βρίσκεται στη θεωρία της δυϊκής αγοράς εργασίας, όπου η απασχόληση στον δημόσιο τομέα περιλαμβάνεται στην πρωτεύουσα αγορά εργασίας (primary labour market).¹⁷ Η αποδοχή μιας τέτοιας θεώρησης εξυπακούεται ότι εντάσσει το σύνολο των μισθωτών στις δύο αγορές εργασίας (48,8% του ενεργού πληθυσμού το 1981).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Απασχόληση στον δημόσιο τομέα 1981 (α)

	Αριθμός		%	
	(1)	(2)	(3)	(4)
1. Δημ. τομέας (β)	527.397	100,0	30,5	
2. Μόνιμ. + αορίστου	503.770	95,5		—
3. Ορισμ. χρόνου (γ)	23.627	4,5		
4. Σύνολο μισθωτ.	1.730.298		100,0	48,8
5. (4—2)	1.226.528			34,6
6. Οικ. Εν. Πληθυσμ.	3.543.797			100,0

Πηγές: (α) Π. Παπαδόπουλος (1987), *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, πίνακας 17, παράρτημα Α, σ. 271.

(β) Δημόσιο, Ν.Π.Δ.Δ., Ο.Τ.Α., κρατικές επιχειρήσεις, οργανισμοί και Τράπεζες.

(γ) Γίνεται η υπόθεση ότι το ποσοστό των συμβασιούχων ορισμένου χρόνου που υπηρετούσαν στα υπουργεία το 1981 (4,48% των απασχολούμενων στα υπουργεία), ισχύει για το σύνολο του δημόσιου τομέα. Η άντληση του παραπάνω ποσοστού έγινε από το βιβλίο της πηγής (α) και από τον πίνακα 17 Β, σ. 274.

15. Βέβαια είναι νομοθετικά κατοχυρωμένο, ενώ στον ιδιωτικό τομέα όχι.

16. Σχετική έννοια που μπορεί να αναφέρεται στο μέγεθος της απασχόλησης ή στη σταθερότητα του κύκλου εργασιών της επιχείρησης με συνέπεια να διατηρείται ένα σταθερό επίπεδο απασχόλησης.

17. Για μια πρώτη επαφή με τη θεωρία της δυϊκής αγοράς εργασίας: Β. Harrison (1971), σ. 288-295. Για μια εμπεριστατωμένη περίληψη των θεωριών των κατατημένων αγορών εργασίας: G.G. Cain (1975), σ. 1215-1259, και για εκτενή βιβλιογραφία: Δ. Καραντινός (1988), σ. 88-92.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στα απογραφικά στοιχεία του ενεργού πληθυσμού της ΕΣΥΕ δεν περιλαμβάνονται κατηγορίες εργαζομένων —κυρίως μισθωτών— όπως οι αλλοδαποί εργάτες και ναυτεργάτες, καθώς και οι Έλληνες ναυτικοί που υπηρετούν στα εμπορικά πλοία. Αν και δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία μεταξύ των μελετητών για το ακριβές μέγεθος της πρώτης κατηγορίας εργαζομένων λόγω της ύπαρξης ευμεγέθους αριθμού παράνομα απασχολούμενων,¹⁸ ο συνυπολογισμός τους τόσο στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό —αφού δημιουργούν προστιθέμενη αξία— όσο και στην ομάδα των μισθωτών, μεταβάλλει τις μέχρι τώρα εκτιμήσεις των συνολικών μεγεθών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Απασχόληση αλλοδαπών και Ελλήνων ναυτικών το 1980

	(1)	(2)	(3)	(4)
1. Ξέν. εργ.+ναυτεργάτες	74.569 (α)		2,0	
2. Ελλ. ναυτικοί	60.000 (β)		1,6	
3. (1 + 2)	134.569		3,65	
4. Μισθ. —δημοσ. (γ)	1.361.079		37,0	
5. Μισθ. + δημοσ. (γ)	1.864.867		50,7	
6. Οικ. Ενεργ. Πληθυσμ. (γ)	3.678.066		100,0	

Πηγές: (α) Το μέγεθος αυτό αναφέρεται στο 1980 και αντλήθηκε από το Σ. Σούλης (1985), «Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα — Το παράνομο εργατικό δυναμικό», Ειδική έκθεση ΟΟΣΑ, Αθήνα, σ. 47. Χρησιμοποιείται ενδεικτικά μιας και άλλη εκτίμηση για την ίδια κατηγορία εργαζομένων ανεβάζει το μέγεθος της στα 130.000 άτομα. Βλ. Π. Παπαδόπουλος (1987), *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σ. 149.

(β) ΕΣΥΕ (1981), *Στατιστική επετηρίς 1980*, σ. 91

(γ) ΕΣΥΕ (1986), *Στατιστική επετηρίς 1985*, σ. 79.

Έτσι, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2, ένα 3,65% του πληθυσμού δεν καταγράφεται από την ΕΣΥΕ —στήλη 4— ενώ το μέγεθος των μισθωτών (εκτός του δημοσίου) ανέρχεται στο 37% του επανεκτιμημένου ενεργού πληθυσμού — στήλη 3.

Βέβαια, οι παρουσιασθείσες εκτιμήσεις του εύρους της αγοράς εργασίας δεν κρίνονται ως οι άριστες, αφού μέχρι τώρα από τη μια δεν έχουν ξεκαθαριστεί θέματα όπως η ηλικιακή συμμετοχή των ατόμων στον ενεργό πληθυσμό (π.χ. απασχόληση παιδιών ή υπερηλίκων), ενώ από την άλλη δεν υπάρχει

18. Συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων εκτιμήσεων του αριθμού των αλλοδαπών που εργάζονται (νόμιμα και παράνομα) στη χώρα μας: Σ. Σούλης (1985), σ. 46-48.

επίσημη και ακριβής πληροφόρηση για το ξένο παράνομο εργατικό δυναμικό που εργάζεται στη χώρα.

Επιπλέον, η ύπαρξη παράνομου εργατικού δυναμικού στη χώρα υποβοηθεί την οργάνωση της παράνομης αγοράς εργασίας, η οποία κυρίως διαχειρίζεται τους ξένους ναυτεργάτες κάτω από συνθήκες που αρμόζουν σε περασμένες εποχές και πρακτικές.¹⁹ Διαπίστωση η οποία πιστοποιεί ότι η οργάνωση της διαχείρισης του εργατικού δυναμικού δεν συντελείται μόνο από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς (π.χ. Υπουργείο Εργασίας, ΟΑΕΔ), αλλά και από ιδιωτικά «γραφεία» εύρεσης εργασίας με σκοπό το κέρδος, αν και απαγορεύεται η λειτουργία τους από τη νομοθεσία.²⁰

Από τη μέχρι τώρα συζήτηση φάνηκε ότι δεν διαφέρει μόνο το μέγεθος και η σύνθεση των συμμετασχόντων στην αγορά εργασίας —από την πλευρά της προσφοράς— σε σχέση με το μέγεθος και τη σύνθεση των καταγεγραμμένων ως μισθωτών, αλλά διαφέρει ακόμη και η οργάνωση και λειτουργία της αγοράς εργασίας σε σχέση με την υπονοούμενη ενιαία αγορά σε εθνικό επίπεδο.

Η μη ύπαρξη αμοιβής για παρεχόμενες υπηρεσίες και επομένως η ανυπαρξία άμεσης εξάρτησης από το παραγόμενο προϊόν δεν αποκλείει κάποια δραστηριότητα από την ταξινόμησή της ως εργασίας (συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη που εργάζονται συνήθως σε οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις και εμπορικές επιχειρήσεις). Την αποκλείει όμως από τους άμεσους διακανονισμούς της αγοράς εργασίας με το σκεπτικό ότι ενώ υπάρχει τόσο προσφορά όσο και ζήτηση των υπηρεσιών τους —κάτω από ένα ιδιότυπο καθεστώς—, τελικά δεν συμφωνείται κάποια τιμή (μισθός) γι' αυτές τις υπηρεσίες.

Βέβαια, είναι εμφανές ότι η μη ύπαρξη αγοράς για τη συγκεκριμένη κατηγορία «εργαζομένων» δεν αποκλείει την έμμεση σύνδεσή της με την καθαυτό αγορά εργασίας (μισθωτών/ημερομισθίων). Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα αυτής της κατηγορίας συγκροτείται από γυναίκες ηλικίας 15-64 χρόνων που απασχολούνται στον κλάδο της γεωργίας (κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) υποδεικνύει: α) τις ανάγκες για «φτηνό»²¹ και μέχρις ενός βαθμού περιστασιακό εργατικό δυναμικό του συγκεκριμένου κλάδου οικονομικής δραστηριότητας, και β) ότι το μέγεθος αυτής της κατηγορίας ερ-

19. Από δηλώσεις στον τύπο του τότε Υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας, όπου παρομοιάζει αυτές τις συνθήκες με το δουλεμπόριο: *Ελευθεροτυπία*, 14.1.88· ενδιαφέρον παρουσιάζει το βιβλίο του Günter Wallraff (1986) *Στο περιθώριο*, εκδ. Στάχυ-Κολν, όπου περιγράφονται οι συνθήκες εργασίας και υπερεκμετάλλευσης του παράνομου εργατικού δυναμικού (κυρίως Τούρκοι) στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

20. Γ.Α. Μακρή (1983), σ. 52-53.

21. Χωρίς μισθό και έξοδα ασφαλιστικών εισφορών.

γαζομένων μπορεί να εκληφθεί ως δύναμι θέσεις μισθωτής —μερικής— απασχόλησης.²²

Όμως η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται να επαληθεύεται από τα στοιχεία και αυτό γιατί αν και η απασχόληση και συμμετοχή των συμβοηθούτων μελών βαίνει φθίνουσα στη γεωργία (από 90,8% το 1971 σε 85% το 1981) δεν παρατηρείται ταυτόχρονη αύξηση της έτσι και αλλιώς οριακής απασχόλησης στον κλάδο. (Βλ. Πίνακες 1-4 του Παραρτήματος Α.)

Με άλλα λόγια, η αντίληψη ότι η εμπλοκή των συμβοηθούτων μελών στην παραγωγική διαδικασία (κατά κύριο λόγο στη γεωργία) εμποδίζει την αύξηση της μισθωτής απασχόλησης σε αυτό τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, δεν φαίνεται να ισχύει. Η εξήγηση της παραπάνω εξέλιξης θα πρέπει να αναζητηθεί τόσο στον φθίνοντα χαρακτήρα του κλάδου γεωργία σε σχέση με την απασχόληση —το 1971 απασχολούσε το 40,5% του ενεργού πληθυσμού, ενώ το 1981 μόνο το 27%— όσο και στη δομή του κλάδου: μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εξυπηρετούνται κυρίως (και αυξητικά) από αυτοαπασχολούμενους. Έτσι, παρ' όλη τη βελτίωση των μεθόδων παραγωγής και την αυξανόμενη (σε σχετικούς όρους) απόδοση του κλάδου,²³ δεν φαίνεται να χάνει τον παραδοσιακό του χαρακτήρα ως προς τη δομή της απασχόλησης. Η διαχρονική επιβίωση των παραδοσιακών σχημάτων απασχόλησης στον κλάδο εντάσσεται στο ευρύτερο πρόβλημα του μη εκσυγχρονισμού του, αλλά, από την άλλη, ίσως φανερόναι και την απροθυμία των εργαζομένων να καταλάβουν θέσεις εργασίας οι οποίες επηρεάζονται από την εποχικότητα της γεωργικής παραγωγής, το συνεπαγόμενο ασταθές ωράριο και τους χαμηλούς μισθούς.²⁴ Κατά συνέπεια, οι μέχρι τώρα εξελίξεις στην απασχόληση του κλάδου δεν προοιωνίζονται κάποια αυξημένη απορρόφηση μισθωτής εργασίας μέσω της λειτουργίας της αγοράς εργασίας, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, δεδομένου, επιπλέον, ότι ο θεσμός της μερικής απασχόλησης ούτε δευτερογενής είναι, αλλά ούτε και η εφαρμογή του είναι πάντοτε επιθυμητή.²⁵

22. Και αυτό γιατί η προϋπόθεση για να καταταχθεί ένα μέλος στα συμβοηθούτα και μη αμειβόμενα είναι η κατά τουλάχιστον 15 ώρες την εβδομάδα απασχόλησή του: ΕΣΥΕ (1983), *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1981*, τ. Α, σ. XX.

23. Η συνεισφορά ανά απασχολούμενο στη γεωργία στο σχηματισμό του ΑΕΠ το 1971 ήταν 36.576 δρχ. ενώ το 1981 φτάνει στις 61.225 δρχ. σε σταθερές τιμές 1970. Οι υπολογισμοί έγιναν από τους Πίνακες: III: 3, σ. 84 - XXII: 1α, σ. 430 της Στατιστικής Επετηρίδας του 1975 και για το 1981 από τους Πίνακες: III: 2, σ. 58-XXII 1α, σ. 439 της Στατιστικής Επετηρίδας του 1985.

24. Γ. Μελάς και Δ. Ντελής (1981), σ. 19-36.

25. Χαρακτηριστική είναι η αρνητική στάση των συνδικαλιστικών οργανώσεων στην υπό συζήτηση με τις κυβερνήσεις (κάτω από τις προτροπές του ΣΕΒ (1974), «Η αγορά εργατικού δυναμικού — Προτάσεις μέτρων διά την βελτιώσίν της») εξέταση της γενικότερης πολιτι-

Τέλος, μακροχρόνια έχει διαπιστωθεί ότι η κατηγορία των συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών έχει αποτελέσει μια από τις πηγές της αύξησης των μισθωτών στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού. (Βλ. Πίνακα 5 του Παραρτήματος Α.)

Εκεί όμως που οι συμβατικές ταξινομήσεις αδυνατούν να περιγράψουν πλήρως και ξεκάθαρα το πλέγμα των παρεχόμενων υπηρεσιών και κατά συνέπεια το βαθμό εξάρτησης των κοινωνιών τους από την αγορά εργασίας, είναι στην περίπτωση των ταξινομημένων στην κατηγορία των εργοδοτών και των εργαζομένων για ίδιο λογαριασμό (αυτοαπασχολούμενων). Και αυτό γιατί σύμφωνα με τους ορισμούς της ΕΣΥΕ,²⁶ οι παραπάνω αποκλείονται από τους διακανονισμούς της αγοράς εργασίας, με το σκεπτικό ότι ενώ ο όγκος τους θα μπορούσε να εκληφθεί ως το σύνολο της προσφοράς, από την άλλη δεν υπάρχει ανάλογη (και συγκροτημένη) ζήτηση των υπηρεσιών τους. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αγορά βιομηχάνων, ενώ υπάρχει αγορά ανειδίκευτων εργατών. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι η αμοιβή τους δεν είναι κάποιος μισθός, αλλά το κέρδος (θετικό ή αρνητικό) που απομένει μετά την εκκαθάριση των εσόδων-εξόδων. Στην πράξη, όμως, ένα τμήμα των εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων αναλώνει κάποιο χρόνο στην παροχή μισθωτών υπηρεσιών. Αυτό προκύπτει από τον Πίνακα 3, όπου εμφανίζεται η ποσοστιαία σύνθεση του δηλωθέντος ατομικού εισοδήματος κατά πηγές, τόσο για τους μισθωτούς όσο και για τους εργοδότες/αυτοαπασχολούμενους. Αν και τα προκύπτοντα ποσοστά των εισοδημάτων από μισθωτές υπηρεσίες στα συνολικά εισοδήματα των εργοδοτών/αυτοαπασχολούμενων κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα,²⁷ παρ' όλα αυτά γίνεται φανερό ότι για κάποιο χρονικό διάστημα λειτουργούν κάτω από τους διακανονισμούς της αγοράς εργασίας ως μισθωτοί.²⁸

κής για την ευελιξία της αγοράς εργασίας μέσα στην οποία περιέχεται και ο θεσμός της μερικής απασχόλησης: Γ.Α. Μακρής (1983).

26. «Εργοδότης: είναι εκείνος που έχει δική του επιχείρηση (ή μόνος του ή με συνεταιρίρους) και απασχολεί σ' αυτήν προσωπικό με μισθό ή ημερομίσθιο. Εργαζόμενος για δικό του λογαριασμό (αυτοαπασχολούμενος): είναι εκείνος που εργάζεται σε δική του δουλειά, χωρίς να απασχολεί μισθωτό υπάλληλο ή ημερομίσθιο εργάτη, εκτός ίσως από το μέλος της οικογένειάς του, που το έχει ως άμισθο βοηθό». ΕΣΥΕ (1985), *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981*, τ. III, τχ. Α, σ. XX-XXI.

27. Αξιολογική κρίση και έτσι όχι κατ' ανάγκη αποδεκτή.

28. Εξάλλου είναι γνωστές οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου (συνήθως με το δημόσιο), οι οποίες πολλές φορές υποκρύπτουν σχέσεις μισθωτής εργασίας, παρόλο που οι συμβαλλόμενοι χαρακτηρίζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Και γι' αυτό δεν θεωρείται παράλογο το γεγονός ότι η συμβολή των μισθωτών υπηρεσιών (39,6%), όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, υπερνικά της αντίστοιχης από ελευθέρια επαγγέλματα (38,8%) στην ποσοστιαία σύνθεση των εισοδημάτων ελευθέρων επαγγελματιών κατά πηγές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία σύνθεση του δηλωθέντος ατομικού εισοδήματος: α) κατά πηγές,
β) κατά ομάδες επαγγελματιών το 1982*

Ομάδες επαγγελματιών	Πηγές - Σύνολο πηγών**	Οικοδο- μές	Κινητές αξίες	Εμπορικές + βιομηχ. επιχειρ. α β	Μισθ. υπληρ.	Ελευθ. επαγγ.	Λοιπές	
Έμποροι-βιομη- χανοι-βιοτέχνες	α) 100,00	10,23	0,27	74,99	—	13,24	α) 1,09	0,17
Ελευθ. επαγγελμ.	β) 100,00	11,81	1,20	—	77,28	9,01	0,60	0,90
Μισθωτοί	100,00	9,68	0,53	8,70	2,55	39,61	38,84	0,06
	100,00	2,47	0,13	0,78	0,19	95,90	0,50	0,02

* Εισοδήματα αποκτηθέντα το 1981.

α: Δεν τηρούν βιβλία Δ' κατηγορίας του Κ.Φ.Σ.

β: Τηρούν βιβλία Δ' κατηγορίας του Κ.Φ.Σ.

** Εκμίσθωση γαιών + γεωργικές επιχειρήσεις.

Πηγή γ: ΕΣΥΕ (1983), «Στατιστική του δηλωθέντος εισοδήματος φυσικών προσώπων... το Οικ. έτος 1982», σ. 29-30.

Αν και η προσπάθεια εκτίμησης της έκτασης του φαινομένου προσκρούει σε τρία —ανυπέρβλητα προς το παρόν— εμπόδια: πρώτον στο ότι τα στοιχεία του δηλωθέντος εισοδήματος δεν θεωρούνται επαρκή για ένα τέτοιο εγχείρημα, αφού δεν είναι υποχρεωμένες όλες οι οικονομικές μονάδες να υποβάλουν φορολογική δήλωση,²⁹ δεύτερον, στο ότι τα δηλωθέντα εισοδήματα πόρρω απέχουν από τα πραγματικά λόγω της ύπαρξης και λειτουργίας της παραοικονομίας,³⁰ και τέλος, στο ότι το δηλωθέν εισόδημα δεν συμπίπτει με το προς φορολογία εισόδημα,³¹ παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να κατανοηθεί ότι η αγορά εργασίας:

α) Διαχειρίζεται και άλλους ανθρώπινους πόρους από ό,τι υπονοεί ο όγκος των ταξινομημένων στην κατηγορία των μισθωτών/ημερομισθίων (απασχολουμένων και ανέργων).

β) Οι ρυθμίσεις που εκπορεύονται από τη λειτουργία της επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό τα συνολικά εισοδήματα των εργοδοτών/αυτοαπασχολουμένων. Επιπλέον, στην περίπτωση των εργοδοτών, οι ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας φαίνεται να επηρεάζουν τα συνολικά τους εισοδήματα και στο βαθμό που αυξάνουν ή μειώνουν το κόστος της μισθωτής εργασίας που απασχολούν.

29. ΕΣΥΕ (1983), «Στατιστική του δηλωθέντος εισοδήματος... οικ. έτους 1982», σ. 7.

30. Για μία —έστω μονομερή— προσέγγιση του μεγέθους της παραοικονομίας στη χώρα μας: Π. Παυλόπουλος (1987).

31. Γ. Δράκος (1981), σ. 27-32.

γ) Η φύση της σύνδεσης των εργοδοτών/αυτοαπασχολούμενων με την αγορά εργασίας διαφέρει μέχρι ενός βαθμού από ό,τι στην περίπτωση των μισθωτών. Και αυτό γιατί ενώ οι μισθωτοί συνδέονται μόνιμα με την αγορά —εκτός από την περίπτωση που αλλάξουν θέση στο επάγγελμα, γίνουν δηλαδή εργοδότες/αυτοαπασχολούμενοι— οι εργοδότες αυτοαπασχολούμενοι συνδέονται με την αγορά μάλλον περιστασιακά. Π.χ. σε περιόδους που αντιμετωπίζουν συρρίκνωση της ζήτησης των προϊόντων/υπηρεσιών που παράγουν/παρέχουν ή απασχολούνται ως μισθωτοί στον ελεύθερο χρόνο τους —διπλή άπασχόληση³²— ή ακόμη μπορεί να παρέχουν μισθωτές υπηρεσίες στη δική τους επιχείρηση και να «αμείβονται» με κάποιο τεκμαρτό μισθό.

Με άλλα λόγια, ενώ από τη μια μεριά η αγορά εργασίας διαχειρίζεται ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού το οποίο έχει κοινό γνώρισμα την εξάρτησή του από κάποιο εργοδότη, από την άλλη, διαχειρίζεται και ένα άλλο τμήμα το οποίο φαίνεται να έχει αντικρουόμενα συμφέροντα. Δηλαδή, ένας εργοδότης φαίνεται να μην ευνοείται από μια αύξηση των μισθών/ημερομισθίων γιατί είναι υποχρεωμένος να καταβάλει τις αυξήσεις, ενώ παράλληλα ευνοείται από αυτή την εξέλιξη όταν εργάζεται ως μισθωτός. Στην πράξη όμως είναι γεγονός ότι: τουλάχιστον σε περιόδους πληθωριστικής έξαρσης οι αυξήσεις των μισθών έπονται των αυξήσεων των τιμών³³ και συμπίεση των συνολικών κερδών σπανιότατα συμβαίνει.³⁴ Αυτά υπονοούν ότι η σύγκρουση συμφερόντων των εργοδοτών που εργάζονται και ως μισθωτοί είναι φαινομενική και όχι ουσιαστική.

δ) Ακόμη και όταν οι εργοδότες εργάζονται ως μισθωτοί δεν αποποιούνται την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που κατέχουν και έτσι παραμένει η βασική διαφορά με τους μισθωτούς. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται λογικό να υποθέσουμε ότι οι εργοδότες που εργάζονται και ως μισθωτοί προέρχονται: είτε από κλάδους που πλήττονται από εποχικότητα (π.χ. γεωργία, οικοδομές, τουρισμός), είτε από κλάδους με μικρό σχετικά αριθμό απασχολούμενων (π.χ. το 1981 ο κλάδος του εμπορίου έχει τον μικρότερο λόγο μισθωτών ανά εργοδότη —5,5 άτομο),³⁵ είτε από οριακές επιχειρήσεις όλων των κλάδων (π.χ. είναι γνωστό ότι το 90,8% των καταστημάτων —το 1978— ήταν της τάξης των 0-4 απασχολούμενων).³⁶ Γενικά θα λέγαμε ότι η παροχή μισθωτών

32. Το φαινόμενο της διπλής απασχόλησης δεν είναι βέβαια προνόμιο των εργοδοτών/αυτοαπασχολούμενων, αλλά εκτείνεται και σε άλλους κλάδους. Έτσι για την εξωαγορευτική απασχόληση: Α. Μουσιδής (1987), σ. 71-94. Για κάποιες αιτίες που δημιουργούν το φαινόμενο της διπλής απασχόλησης: H.L. Wilensky (1963), σ. 105-121, ενώ για τις θετικές ή αρνητικές επιδράσεις του πάνω στην απασχόληση: R. de Grazia, 1980, σ. 549-563.

33. Για παράδειγμα, βλ. το άρθρο: Ν. Ζονζηλός (1981), σ. 1055-1069.

34. Α. Γεωργιάδης (1987), σ. 46-53.

35. Ο υπολογισμός έγινε από τον Πίνακα 2 του Παραρτήματος.

36. ΕΣΥΕ (1981), «Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας, εμπορίου και άλλων υπηρεσιών της 30ής Σεπ. 1978», τ. ΙΙ, σ. 96.

υπηρεσιών από εργοδότες προέρχεται από μικροεργοδότες.

Συνεπώς, δεν είναι το σύνολο των εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων που συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, αλλά μόνο ένα τμήμα τους, το οποίο λειτουργεί ως μισθωτό. Βέβαια, ίσως να υποστηριχθεί ότι η ύπαρξη —τουλάχιστον των εργοδοτών— στην αγορά εργασίας δικαιολογείται από την αντίληψη ότι από αυτούς απορρέει η ζήτηση για μισθωτή εργασία. Όμως δεν είναι ο αριθμός των εργοδοτών ο καθοριστικός παράγοντας της ζήτησης, αλλά το ύψος και η σύνθεση του συσσωρευμένου κεφαλαίου που έχουν στην κατοχή τους.³⁷ Αυτό ισχύει ακόμη και στην περίπτωση που η επιλογή του προσωπικού γίνεται με κριτήρια όχι αυστηρά οικονομικά, αλλά υπεισέρχονται παράγοντες υποκειμενικοί από τη μεριά του εργοδότη (π.χ. προτίμηση σε συγγενικά ή φιλικά άτομα).³⁸ Μια τέτοια διαδικασία αλλοιώνει βέβαια τη λειτουργία της αγοράς εργασίας ως προς την κατανομή του «κατάλληλου» μισθωτού στην κατάλληλη θέση εργασίας και κατ' επέκταση το προφίλ των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών των μισθωτών. Από την άλλη όμως, είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι αλλοιώνει το μέγεθος της απασχόλησης, επειδή καμία επιχείρηση (εργοδότης) δεν είναι φιλανθρωπικό ίδρυμα, ούτε ασκεί κοινωνική πολιτική χωρίς απολαβές, π.χ. επιδότηση από το κράτος για την απορρόφηση ανέργων. Έτσι, λοιπόν, ο ρόλος των εργοδοτών στη διαμόρφωση της ζήτησης εργασίας ελάχιστα φωτίζεται από τα απογραφικά δημογραφικά τους στοιχεία. Παρ' όλα αυτά, τα πραγματοποιούμενα κέρδη από την επιχειρηματική δραστηριότητα³⁹ καταλήγουν στους εργοδότες ως εισόδημα. Επομένως, ανακύπτει καταρχήν θέμα διανομής του εισοδήματος μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών —πράγμα που θα μας απασχολήσει σε επόμενο άρθρο— και ακολούθως ανακύπτουν θέματα που σχετίζονται με τις ανισότητες: στα καταναλωτικά πρότυπα, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις συνθήκες στέγασης ή το επίπεδο υγείας μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών ομάδων (τάξεων ή στρωμάτων) που απαρτίζουν τον πληθυσμό.

37. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση του ύψους και της σύνθεσης της ζήτησης εργατικού δυναμικού είναι: οι προοπτικές εξέλιξης της ζήτησης του προϊόντος που παράγει η κάθε επιχείρηση ή κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, η εφαρμοσμένη τεχνολογία ή ακόμη η θέση της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας (παραγωγής) κλπ.

38. Το πόσο συμβαίνει στην πράξη τέτοια διαδικασία είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Εκεί όμως που είναι πολύ πιθανό να συμβαίνει, είναι στους κλάδους οι οποίοι κυριαρχούνται από μικρές και συνήθως ατομικές επιχειρήσεις, π.χ. βιοτεχνία, τουρισμός κλπ.

39. Ενώ όλοι οι εργοδότες είναι επιχειρηματίες σύμφωνα με τον ορισμό, βάσει του οποίου συλλέγονται τα στατιστικά στοιχεία, δεν ισχύει ότι όλοι οι επιχειρηματίες είναι εργοδότες. Και αυτό γιατί λογίζονται ως επιχειρηματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι οι οποίοι δεν είναι εργοδότες.

Συνοπτικά, από την προηγούμενη ανάλυση φάνηκε ότι η αγορά εργασίας:

1) Συγκροτείται από δραστηριότητες οι οποίες εμπίπτουν μέσα στο πλαίσιο της συμβατικής αντίληψης γύρω από το ποια δραστηριότητα δημιουργεί προστιθέμενη αξία.

2) Αφορά ένα τμήμα του ενεργού πληθυσμού και όχι το σύνολό του, όπως αυτό εμφανίζεται στις διάφορες ταξινομήσεις της Στατιστικής Υπηρεσίας.⁴⁰

3) Διαχειρίζεται όχι μόνο ποσοτικά διαφορετικούς ανθρώπινους πόρους από ό,τι δηλώνει ο αριθμός των καταγραμμένων μισθωτών (48,8% του ενεργού πληθυσμού το 1981), αλλά και (ανθρώπινους πόρους) με επιδιώξεις και ευκαιρίες εκ διαμέτρου αντίθετες.

4) Συγκροτείται από επιμέρους αγορές και ο βαθμός σύνδεσής τους είναι θέμα προς διερεύνηση.

2. Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ύπαρξη και η λειτουργία της αγοράς εργασίας στις σύγχρονες τουλάχιστον κοινωνίες δεν αφήνει περιθώρια για το ότι η εργασία αποτελεί (και) εμπόρευμα.⁴¹ Εκείνο που πουλάει ο μισθωτός και αγοράζει ο εργοδότης είναι ένα σύνολο φυσικών και πνευματικών δεξιοτήτων, όπως π.χ. εμπειρία, εκπαιδευτικό επίπεδο, εξειδίκευση κλπ., ή αλλιώς την εργατική του ικανότητα,⁴² η

40. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η χρησιμοποιούμενη τριχοτομική κατανομή του πληθυσμού σε ενεργούς, μη ενεργούς και ανέργους αδυνατεί να απεικονίσει πλήρως την πραγματική κατανομή της εργασίας στον πληθυσμό. Για μια προσέγγιση: Δ. Καραντινός (1987), σ. 121-143.

41. Σε αντιδιαστολή με τις εποχές της δουλοκτησίας και του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής, όπου το ίδιο το άτομο ήταν αντικείμενο αγοραπωλησιών. Για την ιστορική εξέλιξη των παραπάνω θεμάτων: Δ.Ι. Κυρτάτας (1987).

42. Χρησιμοποιείται ο όρος εργατική ικανότητα και όχι εργατική δύναμη, επειδή η προελαύνουσα τεχνολογική εξέλιξη απαιτεί όλο και περισσότερο εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό, το οποίο μέχρις ενός βαθμού προετοιμάζεται πριν από την είσοδό του στην παραγωγή. Με άλλα λόγια, ενώ σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία η παραγωγική ικανότητα προσδιοριζόταν από την απόφαση του εργοδότη για τον τρόπο χρησιμοποίησης της εργασίας του εργάτη (B. Fine (1976), σ. 57-60), σήμερα αυτό λίγο-πολύ προαποφασίζεται από την επιλογή του επαγγέλματος και ακόμη, τα χαρακτηριστικά κάθε θέσης εργασίας είναι μέχρις ενός βαθμού προσδιορισμένα και αμετάβλητα, οπότε ο υποψήφιος αναγκαστικά προσαρμόζεται προς αυτά. Ίσως ο μαρξιστικός όρος «εργατική δύναμη» να ισχύει ακόμη στην περίπτωση των ανειδίκευτων εργατών όπου ο εργοδότης αποφασίζει τι δουλειά ακριβώς θα κάνει ο κάθε εργάτης.

οποία ενσωματώνεται μέσω μηχανισμών και κόστους στα χαρακτηριστικά του.

Αυτή και μόνο η ιδιομορφία της εργασίας⁴³ τη διαφοροποιεί πλήρως από τα υπόλοιπα εμπορεύματα. Ως υποστηρικτικές αυτής της άποψης θα μπορούσε να αναφερθούν και άλλες σημαντικές ιδιομορφίες οι οποίες πηγάζουν από:

α) Τη φύση της, όπως π.χ. το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές δεν μεταβιβάζεται εν είδει περιουσιακού στοιχείου, δεν αποθηκεύεται, δεν αναπαράγεται από κάποιους αυτόματους μηχανισμούς, ενώ η διάρκειά της είναι περιορισμένη για κάθε άτομο.⁴⁴

β) Την αναγκαιότητα της παροχής της εκ μέρους των μισθωτών, αφού αδυνατούν να προσφέρουν άλλα προϊόντα, λόγω μη κατοχής μέσων παραγωγής.

γ) Τη θέση της μέσα στον παραγωγικό μηχανισμό, η οποία αν και αναγνωρίζεται από όλους τους θεωρητικούς ως απαραίτητη για την εκτέλεση της παραγωγής,⁴⁵ όμως από ελάχιστους αναγνωρίζεται το γεγονός ότι η μισθωτή εργασία —ως παραγωγικός συντελεστής— δημιουργεί υπεραξία.⁴⁶

δ) Τις επιδράσεις της υφής του παραγωγικού μηχανισμού πάνω στους εργαζομένους, π.χ. οι λεγόμενες «επαγγελματικές ασθένειες» οι οποίες αναγνωρίζονται ως κατάληξη των δυσμενών συνθηκών εργασίας και τα αποτελέσματα των οποίων δεν περιορίζονται στον εργαζόμενο, αλλά πλήττουν το σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, μέσω της δημιουργίας (ή επέκτασης) ατομικών και οικογενειακών προβλημάτων.

ε) Τέλος, η λήξη της εργασιακής ζωής δεν σηματοδοτεί και τη λήξη της ζωής των ατόμων, οπότε εγείρονται προβλήματα διάθεσης πόρων για την επιβίωσή τους, δηλαδή προβλήματα συνταξιοδότησης κλπ., πράγμα που απ' όσο γνωρίζουμε δεν συμβαίνει με κανένα άλλο εμπόρευμα.

Με άλλα λόγια, τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες της εργασίας είναι αναπόσπαστα από τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων ή αλλιώς, η εργασία ακόμη και ως εμπόρευμα δεν αποστασιοποιείται των κοινωνικών της χαρακτηριστικών.

Έτσι, παραμένει μια πολύπλοκη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα.

43. Στο εξής με τον όρο εργασία θα υπονοείται η μισθωτή απασχόληση.

44. Ενώ οι θεωρητικοί του περασμένου αιώνα εκτιμούσαν τη μέση διάρκεια της ενεργού ζωής στα 30 χρόνια, σήμερα το όριο αυτό βρίσκεται υπό αναθεώρηση μετά από ευρήματα των δημογραφικών ερευνών. Εκτενέστερη ανάλυση αυτού του σημείου: Χ. Κωνσταντοπούλου (1986), σ. 24-25.

45. Η διαπίστωση είναι απλή. Αρκεί να διαβαστούν οι πρώτες σελίδες από ένα οποιοδήποτε εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας.

46. Ζ. Μπαμπύ (1972), σ. 49-70.

Βέβαια, ο βαθμός αλληλοεπίδρασης, αλληλοεξάρτησης και επηρεασμού των διαφόρων συνιστωσών της εργασίας πάνω στα άτομα (τις ομάδες ή την κοινωνία) και αντίστροφα, ενώ είναι συνεχής κατά τη διάρκεια της εργασιακής ζωής των ατόμων (αλλά ακόμη και μετά τη λήξη της), δεν μπορεί να είναι γραμμικός, γιατί υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως π.χ. ηλικία, επάγγελμα, δομή του παραγωγικού μηχανισμού κλπ.

Η συνεπακόλουθη δυσκολία υπολογισμού των παραπάνω μεγεθών δεν μειώνει τη σημασία τους στο σχεδιασμό και στην πραγματοποίηση της κρατικής πολιτικής στο χώρο της αγοράς εργασίας. Επομένως, η κρατική παρέμβαση στην ανάπτυξη θεσμικού πλαισίου για την προστασία της εργασίας, π.χ. ελάχιστοι μισθοί/ημερομίσθια, απαγόρευση μαζικών απολύσεων κλπ., όσο και στην ενεργό συμμετοχή της στη δημιουργία και την επέκταση της ασφαλιστικής κάλυψης των εργαζομένων, π.χ. κατά της ανεργίας, ατυχημάτων κλπ., δείχνει ότι τα σύγχρονα κράτη έχουν ενστερνισθεί —μέχρις ενός βαθμού και κάτω από την πίεση του συνδικαλισμού— την πολύπλευρη κοινωνικοοικονομική φύση της εργασίας.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω διαπιστώσεις, η θεωρητική κάλυψη της λειτουργίας της αγοράς εργασίας που περιέχεται στις αναλύσεις της κλασικής, νεοκλασικής και κενύσιανής οικονομικής σκέψης (σχολής) όχι μόνο παραματεύεται την εργασία απογυμνωμένη από οποιοδήποτε κοινωνικό στοιχείο της —εν είδει εμπορεύματος δηλαδή—, αλλά επιπλέον βασίζεται στις «ιδανικές» συνθήκες λειτουργίας της αγοράς της. Έτσι:

- η μεγιστοποιητική συμπεριφορά των εργοδοτών και εργαζομένων (μεγιστοποίηση κερδών και χρησιμότητας αντίστοιχα)
- η πλήρης πληροφόρηση
- η πλήρης υποκατάσταση εργασίας σε κεφάλαιο και αντίστροφα
- η αναγωγή της ατομικής συμπεριφοράς σε συνολική με τη μέθοδο της πρόσθεσης ή του πολλαπλασιασμού ή της ψηφοφορίας κλπ., αποτελούν το βασικούς άξονες στήριξης των θεωριών αυτών. Βέβαια, στο τεχνικό επίπεδο λειτουργίας της αγοράς εργασίας έχουν αναχθεί κατά καιρούς —από διαφόρους οικονομολόγους— συνθήκες λειτουργίας της αγοράς που άπτονται μέχρις ενός βαθμού της πραγματικότητας, π.χ. μονοπωλιακή αγορά, ολιγοπωλιακή κλπ. Το θέμα όμως είναι ότι ακόμη και μέχρι σήμερα οι εν λόγω θεωρίες ούτε ενσωμάτωσαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εργασίας στα σκεπτικά τους, ούτε έχουν δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις σε ουσιαστικά ερωτήματα γύρω από το πώς π.χ. πραγματοποιείται η συσσώρευση κεφαλαίου από ορισμένα οικονομούντα άτομα ή ομάδες και όχι από άλλα/ες, ή τι είναι ο μισθός και ποια η διανεμητική (και αναδιανεμητική) λειτουργία των διαφόρων τύπων μισθού (ημερομίσθιο, με το κομμάτι, συμμετοχή στα κέρδη κλπ.). Ή, ακόμη, σε ποιο βαθμό η κατοχή κεφαλαίου από μια συγκεκριμένη κοινο-

νική ομάδα μεταμορφώνεται σε υπερβάλλουσα πολιτική δύναμη (και εξουσία) και αλλοιώνει την κατανομή της πολιτικής/οικονομικής δύναμης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων.⁴⁷

Γενικά μιλώντας πάντως, η στήριξη των παραπάνω θεωριών στις εξωτερικές όψεις των διαφόρων οικονομικών φαινομένων και η δόμησή τους με βάση τη μηχανιστική λειτουργία και τη μονοδιάσταση αιτιακή σχέση των εν λόγω φαινομένων, από τη μια μεριά υποβοηθεί την δραίωση και αναπαραγωγή κοινωνικοπολιτικών συστημάτων συμβατών με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ενώ από την άλλη εγείρει σημαντικές αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητά τους να εξηγήσουν τα τωρινά κοινωνικά/οικονομικά φαινόμενα μετά την αναγνώριση της πολύπλευρης φύσης τους.

Στους αντίποδες των παραπάνω θεωριών έχει εμφανιστεί η μαρξιστική θεωρία, η οποία προσπαθεί να εισχωρήσει στο βάθος των πραγμάτων και να εξηγήσει τα οικονομικά φαινόμενα μέσα σε ένα πλαίσιο ιστορικο-κοινωνικοταξικών εξελίξεων. Άσχετα τώρα με το πόσο επιτυχής ή ανεπιτυχής υπήρξε η ανάλυση των φαινομένων από τεχνική και τελεολογική άποψη, η σημασία της εν λόγω προσέγγισης είναι ουσιαστική γιατί από τη μια μεριά διευρύνει το πεδίο ορισμού κάθε φαινομένου —δηλαδή κάθε φαινόμενου είναι αποτέλεσμα και αίτιο άλλων κοινωνικοοικονομικών φαινομένων⁴⁸—, ενώ από την άλλη υποστηρίζει την αντίθεση των συμφερόντων μεταξύ των κοινωνικών «τάξεων» και όχι την αρμονία, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

3. ΣΥΝΟΨΗ

Στο άρθρο αυτό έγινε προσπάθεια αφενός να προσδιοριστεί η ποσοτική διάσταση της αγοράς εργασίας και αφετέρου να περιγραφούν ορισμένες θεμελιώδεις διαφορές της σε σύγκριση με τις αγορές αγαθών και υπηρεσιών.

47. Αν και το παραπάνω ερώτημα άπτεται της πολιτικής κοινωνιολογίας, στην ουσία ενδιαφέρει και τους οικονομολόγους γιατί εισάγει έναν (ίσως) ισχυρό παράγοντα επηρεασμού της διανομής εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Μία ένδειξη αποτελεί το φαινόμενο ότι σχεδόν πάντοτε τα πολιτικά «τζάκια» είναι και ευημερούσες οικονομικές μονάδες.

48. Βέβαια, στην πράξη η εξειδίκευση των αιτιακών σχέσεων κάθε οικονομικού φαινομένου εκτός του ότι είναι δύσκολη λόγω της πολύπλοκης φύσης του, δυσκολεύει ακόμη περισσότερο επειδή από τη μια μεριά υπεισέρχονται ποιοτικοί παράγοντες που δεν είναι πάντοτε εύκολα μετρήσιμοι και από την άλλη απαιτείται η ανακάλυψη και εφαρμογή νέων σύνθετων μεθοδολογιών.

Το αυστηρό κριτήριο της αγοράς —αλληλοεπίδραση προσφοράς/ζήτησης και καθορισμός τιμής/ποσότητας— χρησιμοποιήθηκε για να διαπιστωθεί ποιες «θέσεις στο επάγγελμα», και κατά συνέπεια οι κοινωνικοί τους, υπόκεινται στους διακανονισμούς της αγοράς εργασίας.

Όσον αφορά το εύρος της αγοράς εργασίας διαπιστώθηκε ότι εκτείνεται σε ένα τμήμα του ενεργού πληθυσμού το οποίο συγκροτείται από τους καταγραμμένους μισθωτούς/ημερομίσθιους, τους κατέχοντες άλλη θέση στο επάγγελμα αλλά εκ παραλλήλου εργαζόμενους με σχέση εξαρτημένης εργασίας και τους ναυτικούς, ναυτεργάτες και παράνομους ξένους εργάτες που δεν εμφανίζονται στις επίσημες στατιστικές.

Όσον αφορά την ομοιότητα της αγοράς εργασίας με τις υπόλοιπες αγορές αναφέρθηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία απορρέουν από την αντίληψη ότι η εργασία ακόμη και ως εμπόρευμα δεν αποστασιοποιείται των κοινωνικών της χαρακτηριστικών. Με βάση αυτή το σκεπτικό, ο χειρισμός (θεωρητικός ή πρακτικός) της αγοράς εργασίας δεν μπορεί παρά να είναι διαφορετικός από τον αντίστοιχο των άλλων αγορών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ποσοστιαία σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά θέση στο επάγγελμα

Θέση στο επάγγελμα	Εργοδότες	Αυτοαπασχολούμενοι	Συμβοηθούντα μη αμειβόμενα μέλη	Μισθωτοί	Δεν δήλωσαν
<i>Κλάδος οικονομ. δραστηριότητας</i>					
Γεωργία	14,23	61,84	90,80	4,66	32,48
Ορυχεία	0,42	0,13	0,03	1,34	0,45
Βιομηχ.-βιοτεχνία	30,11	10,25	3,30	25,04	10,32
Ηλεκτρ.-Φωταέριο	—	0,05	0,008	1,75	3,38
Οικοδ.-Δημ. Έργα	9,79	3,69	0,56	14,09	5,00
Εμπόριο	29,28	13,63	3,58	9,43	3,84
Μεταφορές	5,36	4,50	0,29	10,92	4,75
Τράπεζες-Ασφάλειες	3,90	1,77	0,09	3,70	1,84
Λοιπές Υπηρεσίες	5,02	3,88	0,93	25,30	11,62
Δεν δήλωσαν	1,85	0,54	0,38	2,81	29,34
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Σύνολο Αριθμός	140,050	1.157.520	574.540	1.371.660	40.080

Πηγή: ΕΣΥΕ (1973), Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1971, τ. 1, σ. 66.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία συμμετοχή της θέσης στο επάγγελμα στη συγκρότηση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας

1971

Θέση στο επάγγελμα Κλάδος οικονομ. δραστηριότητας	Εργοδότες	Αυτοαπασχολούμενοι	Συμβοηθούμενα αμειβόμενα μέλη	Μισθωτοί	Δεν δήλωσαν	Σύνολο	
						%	Αριθμός
Γεωργία	1,50	53,49	39,21	4,8	0,97	100,00	1.330.320
Ορυχεία	2,85	7,43	0,95	87,89	0,85	100,00	20.980
Βιομηχ.-Βιοτεχνία	7,81	21,98	3,52	65,91	0,76	100,00	539.880
Ηλεκτρ.-Φωταέριο	—	2,64	0,08	96,71	0,56	100,00	24.960
Οικοδ.-Δημ. Έργα	5,38	16,75	1,26	75,81	0,78	100,00	255.020
Εμπόριο	11,70	45,04	5,87	36,93	0,43	100,00	350.420
Μεταφορές	3,53	24,48	0,79	70,30	0,89	100,00	213.140
Τράπεζες-Ασφάλειες	6,88	26,28	0,66	65,11	0,84	100,00	78.140
Λοιπές Υπηρεσίες	1,72	10,98	1,31	91,43	1,38	100,00	409.220
Δεν δήλωσαν	4,20	10,48	3,52	62,39	19,03	100,00	61.600

Πηγή: ΕΣΥΕ (1973), Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1971, τ. 1, σ. 66.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά θέση στο επάγγελμα

1981

Θέση στο επάγγελμα	Εργοδότες	Αυτοαπασχολούμενοι	Συμβοηθούντα μη αμειβόμενα μέλη	Μισθωτοί	Δεν δήλωσαν*
Κλάδος οικονομ. δραστηριότητας					
Γεωργία	3,78	50,21	85,04	2,26	14,23
Ορυχεία	0,33	0,007	0,02	1,22	0,76
Βιομηχ.-Βιοτεχνία	36,42	11,45	4,47	27,00	14,00
Ηλεκτρ.-Φωταέριο	0,02	0,01	0,007	1,43	0,59
Οικοδ.-Δημ. Έργα	12,86	6,94	0,73	13,08	4,91
Εμπόριο	30,74	17,03	7,52	9,90	5,17
Μεταφορές	4,08	5,37	0,44	11,21	6,31
Τράπεζες-Ασφάλειες	4,57	3,51	0,30	4,51	2,80
Λοιπές Υπηρεσίες	4,79	4,64	0,81	26,68	12,58
Δεν δήλωσαν	2,57	0,73	0,63	2,67	38,62
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Σύνολο Αριθμός	101.461	1.164.537	384.008	1.730.298	64.457

Πηγή: ΕΣΥΕ (1973), Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1985, σ. 69.

* Δεν υπολογίζονται οι νέοι 87.036.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία συμμετοχή της θέσης στο επάγγελμα στη συγκρότηση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας

1981

Θέση στο επάγγελμα Κλάδος οικονομ. δραστηριότητας	Εργοδό- τες	Αντοπα- σכולού- μενοι	Συμβοηθού- τα μη αμειβόμενα μέλη	Μισθωτοί	Δεν δήλωσαν	Σύνολο	
						%	Αριθμός
Γεωργία	0,40	60,15	34,46	4,03	0,94	100,00	972.091
Ορυχεία	1,49	3,87	0,39	92,09	2,14	100,00	22.957
Βιομηχ.-Βιοτεχνία	5,56	20,03	2,65	70,34	1,35	100,00	664.322
Ηλεκτρ.-Φωταέριο	0,08	0,67	0,11	97,62	1,51	100,00	25.425
Οικοδ.-Δημ. Έργα	3,99	24,77	0,88	69,37	0,97	100,00	326.390
Εμπόριο	7,18	45,72	6,83	39,48	0,76	100,00	433.944
Μεταφορές	1,55	23,46	0,65	72,79	1,52	100,00	225.517
Τράπεζες-Ασφάλειες	3,66	32,30	0,95	61,65	1,42	100,00	126.703
Λοιπές Υπηρεσίες	0,91	10,16	0,60	86,79	1,52	100,00	531.869
Δεν δήλωσαν	2,73	10,08	2,96	34,77	29,44	100,00	84.543

Πηγή: ΕΣΥΕ (1973), Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1985, σ. 69.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατανομή του ενεργού πληθυσμού κατά θέση στο επάγγελμα
(1971 - 1981)

	1971		1981	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Εργοδότες	132.136	4,08	101.461	2,86
Μισθωτοί	1.369.844	42,34	1.730.298	48,82
Αυτοαπασχολ.	1.115.760	34,49	1.164.357	32,86
Συμβοηθούντα	593.852	18,35	394.093	11,11
Δεν δήλωσαν	23.404	0,72	153.493	4,33
Οικονομικά ενεργός πληθυσμός	3.243.996	100,00	3.543.797	100,00

Πηγή: 1: ΕΣΥΕ (1975), Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, σ. 89.

2: ΕΣΥΕ (1985), Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών, τ. ΙΙΙ, τχ. Β', σ. 36.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Γεωργιάδης Α. (1987), «Μεταπολεμικές εξελίξεις και προοπτικές», *Επιστημονική Σκέψη*, αρ. 32, σ. 46-53.
- Δράκος Γ.Ε. (1987), «Μισθωτοί και φορολογία εισοδήματος», *Οικ. Ταχυδρόμος*, φ. 41 (1431), σ. 27-32.
- Ζονζηλός Ν. (1981), «Η αιτιώδης διάταξη ωρομισθίων και τιμών. Η ελληνική εμπειρία», *Σπουδαί*, τ. ΑΑ', τχ. 4, Οκτ.-Δεκ., σ. 1055-1069.
- Καλδάλμος Θ. (1987), «Πολυθθένεια και μαρξική θεωρία των τάξεων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 64, σ. 147-153.
- Καραντινός Δ. (1988), «Ανοιχτή ανεργία και αστικές αγορές εργασίας (1974-1985)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 70, σ. 50-115.
- Κιουλάφας Κ.Ε. (1987), «Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας», ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Κυρπάτας Δ.Ι. (1987), *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Εκδόσεις Πολίτης, Αθήνα.
- Κωνσταντοπούλου Χ. (1986), *Για μια κοινωνιολογία της εργασίας*, Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Μαγκλιβέρας Σ. (1987), «Κρατικός τομέας της οικονομίας», *Επιστημονική Σκέψη*, αρ. 32, σ. 3-22.
- Μακρής Γ.Α. (1983), *Η μερική απασχόληση στις χώρες της ΕΟΚ και οι προοπτικές για την ανάπτυξη της στην Ελλάδα*, Ειδική Έκθεση, αρ. 5, ΟΑΕΔ, Αθήνα.
- Μελάς Γ. και Ντελής Δ. (1981), «Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία», *Μελέτη για την αγροτική οικονομία*, ΑΤΕ, Αθήνα.
- Μουσιδής Α. (1987), «Εξωαγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: μια πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 1, τχ. 2, σ. 71-94.
- Παπαδόπουλος Π. (1987), *Η ταξική διάθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Παπαϊωάννου Σ. (1987), «Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 66, σ. 3-51.
- Παυλόπουλος Π.Γ. (1987), «Η παραοικονομία στην Ελλάδα», ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- ΣΕΒ (1974), *Η αγορά εργατικού δυναμικού - Προτάσεις μέτρων διά την βελτιώσιν της*, Αθήνα.
- Σούλης Σ. (1985), *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα - το ξένο εργατικό δυναμικό*, Αθήνα, Ιούλιος 1985 (δακτυλογρ.).
- Τσοουκιάς Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φακτιολάς Ρ. (1974), *Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την Ελληνικήν Βιομηχανίαν*, ΣΕΒ, Αθήνα.
- Χατζηβασιλείου Ο. (1987), *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση 1947-1987*, εκδόσεις Οδυσσεύς, Αθήνα.

Ξένη

- Cain G.G. (1975), «The challenge of segmented labor market theories to orthodox theory», *Journal of Economic Literature*, 65 (2), Μάιος, σ. 1215-1257.
- Fine B. (1976), *Τι είναι το κεφάλαιο του Μαρξ*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα.
- Galbraith J.K. (1970), *Η κοινωνία της αφθονίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Grazia de R. (1980), «Clandestine employment: a problem of our times», *International Labour Review*, τ. 118 (5), Σεπ.-Οκτ., σ. 549-563.

- Harrison B. (1971), «Public employment and the secondary labor market», *Industrial Relations Research Association*, 10 (1), Φεβρ., σελ. 288-295.
- Μπαμπύ Ζ. (1972), *Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής Οικονομίας* (τόμοι 2), εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα.
- Wilensky H.L. (1963), «The moonlighter: a product of relative deprivation», *Industrial Relations Journal*, τ. 3, σ. 105-121.